

Н. Тіхонов

ЦІНАНДАЛІ

Я пройшов над Алазанню,
Де шумить - кипить вода,
Сива, наче заклинання,
І, як пісня, молода.

Вже радгоспом Цінандалі
Йшла осіння пора,
Наді мною пролітали
Птиці темного пера.

А майстрі, при шумовинні
Виноградарствених рік,
Вчили молодь, щоб людині
Весело жилось повік.

Пінив струмисько ошалілий,
Сіяв радісні пісні,
Чорний, бурий, синій, білий
В древні льохи запавні.

Я пройшов над Алазанню,
Зачарований, німий,
Сивий, наче заклинання,
І, як пісня, молодий.

Та крізь бурі, крізь тумани,
Крізь доріг сльоту нічну
На денці усіх стаканів
Бачив жінку я одну.

Входив я в лісні привілля,
У гірську красу вступав,
Але роздумом, як сіллю,
Скрізь веселість посипав.

Через те, що веселитись
Міг і стоптаний муріг,
Через те, що поселитись
В цій країні я не зміг.

Через те, що я прохожий,
Смуга тіні без слідів,
Йшов на скелі не похожий,
Не подібний до лісів.

Переклав Ів. Вирган.

Геннадій Брежньов

В ГОРИ

Зліва сосни, справа сосни,
А над соснами високо
Снить, синіє небо млосьне,
Мріють гори самотньо.

В гори, в гори! Свищать птиці,
В росах трави медовіють,
Сріблуваті, сонцелиці
Древні кедри пламеніють.

Ах, як легко дишать груди,—
В гори, в гори! Струмів бризки —
Над потоком бідогруді
Нахилилися берізки.

Та нема мені спочину,—
В гори, в гори!.. Сонце гасне,
Тіні довші... Лиш вершину
Осяває світло ясне.

Путь - доріженька згубилась,
Листя прожилки згорнуло.
В гори, в гори!.. Ніч спустилась...
Вогким сутінком війнуло.

Змовкли птиці, тьма довкола...
Скільки йти мені — не знаю,
А дійду, бо я ніколи
Ні на крок не відступаю!..

Харків, 1939 р.

Ол. Полторацький

ГОГОЛЬ У ПЕТЕРБУРЗІ

ПОВІСТЬ

Була четверта година ранку. Прохолода вулиці освіжила Гоголя. На пристані зустрів його комісіонер в кашкеті, на якому золотом була вигптувана назва пансіону. Він мав такий поважний вигляд, настільки був вищий достоїнством за Гоголя, що той довго не наважувався віддати йому свій скудний багаж. Нарешті німець посміхнувся, витяг з кишені мотузку, плюнув на руки, зв'язав валізки й скинув їх собі на плечі. Це була ціла подія — в Росії речі ніс би обірваний бородатий мужик.

З першого погляду все вразило Гоголя своєю закордонністю. Корови, яких гнали по березі — білі, з великими коричневими плямами; зграя клопітливих цесарок з індійським півнем на чолі; великі п'яти- й шостиповерхові будинки, всі до одного подібні на кірхи, неймовірно вузькі й високі, ніби хтось взяв за шпиль на даху й з силою витягнув будинок угору. Черепичні дахи яскраво-червоного кольору на похмурих будинках, соковита зелена трава, перші відблиски чисто вимитого ранішнього мідяного сонця, двірники на вулицях, що терли щітками брук — все це війнуло на Гоголя чимсь новим, незаним. Он з'явилася перша хура — то поспішав на ярмарок добродішній селянин з усією родиною своєю: до хури запряжено пара коней — породисті, чудово відгодовані ардені з короткою й могутньою шиєю, що зразу переходила в тулуб, з товстими ногами, ув'язаними білими панчолами, в чорних шкіряних хомутах, прикрашених мідяними гвіздками, — як це було не схоже на нужденну запряжку російського чи українського селянина. У хурі накладено соковитого сиру, блідозеленої спаржі, яскравої моркви, — матової, чистої, ніби допіру вимитої. У хурі — мати з дочкою в коричневих платтях, білих накрохмалених очіпках, в корсетиках, з великою парасолею; на ардені верхи — хазяїн з фарфоровою люлькою в роті, і вже ззаду пішки — наймит. Чорна, з рудими підпалинами такса заливається гавканням, поспішаючи за возом на кривих ногах своїх — справжня картина фламандської школи.

¹ Початок див. „Л. Ж.“ № 1, 1940 р.

Але кімната в пансіоні — невеличка з широченним ліжком, вкритим перинами й з доброю сотнею картин в рамках на стінці. Але рушники з написами: „Мій дім — моя фортеця“. Але високі трилітрові порцелянові кухлі на пиво — з краєвидами міста Гейдельберга й патріотичними написами, з барельєфами на срібних кришечках, — здалися Гоголеві давно знайомими з книжок, раніше баченими увісні. Любек вплинув на нього тільки в першу мить. Що далі, то більше здавалось йому, що він приїхав до давно знайомих місць.

...Минуло кілька днів перебування в Любеку. Щоранку Гоголь випивав дома шклянку кави з бутербродом (бутерброд був з двох шматків хліба — чорного і білого. Господарка клала бутерброд один день чорним хлібом угору, один — білим). Потім Гоголь виходив на вулицю і купував на шилінг ягід, які з кніксенном відпускала йому ввічлива німкеня-селянка. Поїдаючи вишні (кісточку він клав у кишеню, — на сяючий чистотою брук їх неможливо було спльовувати), забирався до будинків, розкиданих за містом, увитих плющем, усажених чагарником і квітами. Чутливим вухом сприймав він сміх, мелодійні звуки клавесина, носові й шиплячі звуки чужої, дуже мало знайомої мови. Життя йшло повз нього — чуже життя, з невідомими йому справами, з незнайомими пристрастями; він проходив повз огрядні будинки, ні до кого не наважуючись приступитись, а коли б і приступився, то й сам не міг би собі пояснити — для чого він це зробив. Правда, люди були тут привітні, а гроші відкривали йому можливість бачити все, що могло б його зацікавити. В місті відвідав він кафедральну церкву тисячолітньої давнини, з годину стояв біля Дюрерової скульптури, й зовсім остовпів, побачивши старовинний стінний годинник у церкві. О 12-й годині велика мармурова фігура вдарила дванадцять раз у дзвони; на горі з шумом розкрилися дверцята, з них вийшли один по одному дванадцять апостолів в царських епанчах, у гарнітурових штаних, а самі зростом у живу людину. Хитромудро закладені в кам'яних апостолах органчики заспівали псалми, апостоли пройшли парадом, перед статуєю Ісуса, вклонилися, йому в пояс і зникли з шумом в протилежних дверях. Що й казати — це було виключно цікаво, й два чи три дні подібні одвідини могли його розважати.

Обідати Гоголь ходив до трактиру. Обідали за табльдотом: і хазяїн і хазяйка сідали разом з гістьми до загального столу, власним апетитом засвідчуючи доброякісність їжі. Портове місто Любек засилало до столу найпримхливішу компанію швейцарців, голландців, американців, англійців, індійських набобів і безліч німців. Тож герр руссе, як назвали хазяї Гоголя, не викликав у них жодного здивовання. Гоголь ковтав суп з тістом, цибулею й корицею, язик, рибу, каплуна з чорносливом, сир і масло з варенням, — продукти німецької, до-

бrotної й протиприродної, як здавалось йому, кухні. Після обіду німці залишалися ще викурити люльку, випити пива і поспівати хором псалмів. Він виходив на вулицю, без сподіванки зустріти когось знайомого, потім повертався до пансіону й укладався на софі в своїй кімнаті — без надії зачути стук дружньої руки в щільно причинені двері. Він пробував розпитати про Америку в американця — сусіди по столу, але той спочатку не зрозумів, потім подумав, що Гоголь хоче розпити з ним пляшку рому. Коли ж Гоголь відмовився за незвичкою, американець щось процідив собі в чотирикутну бороду й одвернувся від невдалого співбесідника.

Гоголь утратив людей. Ні з ким було говорити йому, нікому посміхнутись, ні до кого звернутись з простою, дружньою мовою. Так, його водили по кафедрах і по ратгаузах, показуючи чуже життя — і посміхались запобігливо, й балакали безперестанку, описуючи видатні події, що трапилися в цих місцях, — але коли екскурсія кінчалася і від нього діставали умовлені три-п'ять шилінгів, — на обличчі в гіда зникала посмішка, й гідові очі дивились так само запобіжно на нових одвідувачів. Гоголь лишився сам. Перші дні він не дуже тяжився цією самотністю — передумуючи все, що сталося з ним за минулі місяці. Потім почала душити його нудьга. Він кинувся в Травемюнде й Гамбург. Коротка подорож його ніяк не розважила. Зрештою, всі знову їхали в своїх справах. Комерсанти хропіли всю дорогу, безцеремонно поклавши голови на плечі сусідів по дилжансу, їх дружини знову в'язали ті ж самі панчохи, або теж хропли, широко розкинувши дебелі руки свої. Він мовчав усю дорогу, бо коли до нього й звертались, то лише з проханням трохи посунутись, щоб дати сусідові зручніше вмотитися. На передку кучер грав у ріжок — ріжок роздирав вуха, в'якав козою, верещав, як поросся, ревів, як бик, плакав, як дитина. Гоголь закривав очі: так було легше відчутти, що він несеється вперед, похитуючись на горбках, везений добрими кінями. Десь із глибини пам'яті виринули йому недавно забуті з прокльонами рядки „Ганца“:

Невыразимая печаль
Мгновенно путника объемлет,
Души он тяжкий ропот внемлет.
Ему и горестно, и жаль,
Зачем он путь сюда направил?
Не для истлевших ли могил,
Кров безмятежный свой оставил,
Покой свой тихий позабыл?
Но и убийственно, и хладно
Разворожились вы теперь;
Бесжалостно и беспощадно

Пред ним захлопнули ви дверь,
Сыны сущестственности жалкой,
Дверь в тихий мир мечтаний жаркий.

Нарешті й він заснув. Не можна ж було весь час дивитись у вікно, на невеличкі клапті полів, обсажені в два ряди чагарником. Він спав до самого Гамбурга, — кілька годин, винагороджуючи себе за безсонні ночі, проведені перед тим у тяжких мислях. Ах, який втішний це був сон! Йому снилась країна батьків його — Псьол і Ворскла, і діди в широчезних парусових штанях, в солом'яних брилях, і волові упряжки, що спокійно й урівноважено везли поскрипуючі вози по далеких шляхах України. Йому снівся степ, лани дзвінкої пшениці й вечір біля ставка, і плакучі іви, й гомін парубків, і ремігання корів, що повертаються ввечері додому. Йому снилася батьківщина, осяяна сонцем, радістю і піснею народу. Йому снилася мати — мати плакала, мати кликала його до себе. Він прокинувся від цього сну, коли половина пасажирів уже вийшла з диліжанса, коли кучер добре потрусив його за плечі.

Спросоння Гоголь навіть не зрозумів, чого від нього хочуть. Він ніжився на теплому лоні, поринулий в чарівні й разом такі природні мрії. І раптом його розштовхали, сказали: „Гамбург, ауфштейген!“ і ледве що не випхнули на шумливу портову вулицю. Тут було те саме, що й у Любеку: тільки більше народу, багато карет і будинки були куди красивіші й пишніші. Але й це не вразило Гоголя, як не вразила його гамбургська гвардія, що марширувала містом під музику фрідріхових пискливих дудок, на чолі з бородатим, у ведмежій шапці, озброєним сокирою, комендантом. А коли він потрапив до славетної гамбургської біржі, він злякано пройшов навшпиньках довгою залою, — тут у глибокій мовчанці сиділи експортери — крамарі, вивчаючи з газет біржові курси. Він тихенько обміняв кількадесят карбованців на шилінги й забрався геть, щоб не заважати зайнятим людям. Вийшов з дверей. До нього підбіг жебрак. Гоголь хотів дати йому мідяка, але швейцар зупинив: — Та що ви робите, майстер? — і пояснив: — За законом, кожен, хто подасть милостиню в Гамбурзі, штрафується на п'ять талерів. Половину одержує жебрак, що викаже винуватого. — Гоголь відсмикнув руку з мідяком і швидко, згорбившись, пішов геть.

Так — він нікому не був потрібний тут. З кожним днем перебування в Німеччині він все більше й більше переконувався в цьому. Величезна, прекрасно обладнана машина чужого життя працювала без нього, і він, сунувшись до її механізмів, був би відкинутий геть, так як відкидало вбік велике колесо пароплава тріски, що потрапляли в нього разом з водою.

Америка? Тут він згадав свої недавні мрії про цю країну

небувалих можливостей... Якими нікчемними здавалися вони йому тепер. Америка! Країна, якої він не знав навіть мови, куди потрапивши, нізачо не вибереться назад. Країна, що потребує на фермерів, негоціантів, ремісників — тільки не на нього, що не вмів ні орати землі, ні торгувати, ні майструвати сталених плугів. — Гоголь подивився через загорожі будинків, портових споруд. Як вийти до Ельби?! Іти було дуже далеко: гавань кінчилась аж на обрії. Та він пішов швидкими рішучими кроками туди, де, звільнена від суден, синіла між зелених берегів смуга річки.

Уже зійшов місяць. Той самий місяць, що його, кажуть, тут в Гамбурзі змайстрував кривий бондар. Все навколо здавалось зачарованим, — висока трава, що відсвічувала блиском платини, чорна, мов кована, вода Ельби з золотистим шлейфом місяця у всю її широчінь. Вода змовницьки плескалася в береги. Здавалось, ось-ось вона розступиться і з глибин річки вийде ундіна.

Тільки тепер, уночі, дійшов Гоголь до цього затишного, далекого від людей, кутка. Коли спустилась ніч, йому навіть страшно стало, і він переборював у собі бажання повернутись до міста (Гамбург гостинно світив за спиною перлинами вогнів). Але він все ж таки прийшов сюди й сів при березі, інстинктивно притиснувшись спиною до каміння, немов боячись, що раптом скочить йому на спину мешканець скель — карлик Кобольд. Гоголь нерухомо дивився на зморшки золотистої смуги, що пересікала річку. Здаля, десь ізза Гамбурга зачув він віддалений тон пароплава. Далекий звук пронісся, дрижучи над просторами, перекинувся з горбка на горбок і розсипався хрустальним каскадом по всіх усюдах. — А-а-а-а! — зітхнув Гоголь, повторивши звук цей, потім груди його піднялись, він набрав повні легені повітря і заспівав — до річки, до берегів, до місячного сяйва. Пісня народилася сама собою, за мить до того Гоголь і не думав про неї, та й співати він не вмів, не маючи ні голосу, ні слуху. І все ж таки він співав, хрипким фальшивим голосом: пісня була йому потрібна в цю мить, як кров, як дихання.

Чумаче - бурлаче, чого зажурився?

Чи воли пристали, чи з дороги збився?

— Воли не пристали, з дороги не збився,
Того зажурився, без долі вродився.

Запрягайте воли, воли рогатії,

Поїдем шукати долі багатії*.

Поїхали лугом, понад берегами,

Зустріли рибалок — ішли з неволами.

— Ой, ви, рибалки, молоді хлопці,
Закидайте невід по синьому морю
Та вловимо долю мені молодому.

Гоголь підвівся. У цю мить він забув, що до батьківщини тисячі верст. Пісня підняла його на своїх крилах і перенесла на Україну, легка мов сон, бачений у диліжансі, прозора, як золоте сяйво місяця. Пісня сказала Гоголеві все, навіть не чекаючи його запитання, вона переконала його, не ждучи вимоги. Він піднявся на ноги, зворушений її дикою й журливою гармонією, водночас і приголомшений і заспокоєний нею. Пісня-мати заколисала його й поцілувала в уста мелодійним поцілунком своїм. Він був тепер напрочуд тихий і покірний, присмирений і переконаний. Він знав уже, що завтра ж, неодмінно завтра ж, що б не було — завтра ж повернеться на батьківщину.

МЕЛЬПОМЕНА - ЗРАДНИЦЯ

— Ні. До літератури він уже ніколи не повернеться! — це була його остаточна, тверда ухвала, коли він, щойно зійшовши з пароплава, сидів у своїй петербурзькій кімнаті, спершись на стіл і закривши обличчя руками. Та діяти ж треба? — і він знову перебирав у пам'яті всі здатності свої. Адже не може того бути, що всі вони підуть на вітер, непотрібні будуть ні на що і ні для кого.

Говорив з Прокоповичем, здивованим з його швидкого повернення. — Де я був і для чого — моя таємниця й ти її не визнаєш ніколи. А от порада мені, в чому ж ще спробувати фортуна? Розмовляли довго й непевно. Прокопович радив податись у вчителі. Гоголь одмовлявся в'яло й нерішуче. Потім Прокопович раптом засяяв, підскочив, вигукнув: — Я геній! — і став поздоровляти Гоголя, тиснувши йому руки. Але сказати, що вигадав і чому саме геній, довго не хотів. Ходив по кімнаті, плескав у долоні, дивувався, як це йому раніше в голову не приходило, і все вітав Гоголя: „Діло в шляпі!“

Потім сів до столу й докладно, заокругленими періодами, очевидно відчуваючи від розмови насолоду, як від добре обміркованої лекції, пояснив: хай згадає Гоголь останні роки лицейські. Хай відродить у пам'яті шкільний театр і себе в ролі Простакової. Пашенко ще тоді говорив йому, що Гоголь міг би перевершити знаменитих артистів, якби потрапив на сцену. Чи можуть бути сумніви в цьому? Та, боже мій, варт йому тільки пройти по театральному кону й уся зала глядачів буде переможена його обдаруванням. Рішуче й безповоротно він мусить йти до театру! Дивак! Шукає повсюди рукавиці, а вони в нього за поясом.

Яким приніс калачі від булочника, розмова була завершена чаюванням і розглядом дрібничок, що привіз Гоголь ізза кордону: пивних кухликів, розміром із наперсток, бісерних пантофлів на годинники, статуєток саксонської порцеляни тощо. Спати лягли пізно, бо довго ще розпитував цікавий Прокопович свого друга про життя в німецьких землях.

З самого ранку сиділо кілька панів придворних акторів в квартирі директора імператорських театрів князя Гагаріна на Англійській набережній. Адже посидіти зранку в квартирі князя — означало бути на цілий день в курсі останніх театральних новин, нагород, кар та призначень. Це означало також і змогу побачити князя, нагадати йому про своє існування, бо на спектаклі російської трупи Гагарін ніколи не приїздив, хіба що на балет, або, коли театр одвідував імператор, — але тоді до нього ніяк не можна було досягнути.

Квартира князя Гагаріна була з двох половин. Про вступ до особистої половини князя й його родини, звісно, акторам нічого було й думати. Зате друга половина, що являла собою канцелярію начальника імператорських театрів, була до їх послуг. Принаймні, до того часу, поки вони не набриднуть черговому секретареві й той не скаже: — Ну, йдіть, ідіть, чого порозсідались? — Сам князь проходив до свого кабінету внутрішнім ходом і в канцелярії ніколи не з'являвся.

Сьогодні тут підібралося чоловік три-чотири: Каратигін Другий, Толченев, Григор'єв, Афанасьєв. Від нічого робити, вони перебирали в пам'яті днів минулих анекдоти, спочатку напівголосно, потім, забувшись, голосніше, аж поки секретар не почав шикати на них, махаючи руками, як на докучливих мух. Тоді вони знову переходили на шепіт, знову забувалися, на них знову шикав секретар і так — без кінця. І секретар звик до балаканини артистів у кутку, як звикають до цвіркуна в тепло натопленій хаті.

У панів придворних акторів проводити так час в канцелярії Гагаріна називалось „дзвонити“.

— ... А з тенором Цейбіхом що трапилось; взяв він довгу довгу ноту — фермату. Стоїть собі з розкритим ротом на авансцені й раптом — замовк, поперхнувся, й фермата під три чорти пішла, — розповідав молодий артист, років двадцяти п'яти, але вже лисіючий, у сірому сюртуку й оксамитовій глухій жилетці з чорним бантом. — В чому річ? Аж виявляється: офіцер з першого ряду в нього кинув хлібною галкою і — уявіть собі — просто в рот потрапив.

Актори засміялись: вони дуже не любили конкурентів — німецьких співаків.

— Так і довелося Цейбіхові проковтнути пілюлю, — закінчив оповідач. Він підкреслив два останні слова, з особли-

вою насолодою їх вимовляючи: це був Каратигін Другий, що заради красноту слівця міг піти на що завгодно.

— О-хо-хо! — зітхнув Толченев так голосно, що секретар аж підскочив. — Тяжке життя наше акторське: в дитинстві Дідло палицею лупив, коли па не виходило, тепер їх благородіє хлібними галками кидають.

Актори замовкли. Кожен з них згадав свою юність: дортуари Театрального училища, заняття балетом о шостій годині ранку в темній залі, освітленій однією лойовою свічкою й безумного учителя їхнього, знаменитого Дідло. Той справді був безумець: до мистецтва ставився, як до святині, і благоговіння до нього прищеплював ударами своєї палиці. Дідло особисто інспектував кожен балет. Траплялося так: закінчить балерина номер, вибіжить, сяючи, за куліси, під аплодисменти публіки, тут наскочить на неї худий, сивий, покошований Дідло. — Хіба це фуєте?! Всю сцену об'їздила! — І поженеться за нею з палицею й одлупцює нашвидку, а потім прислухається до публіки: — Іди, розкланяйся.

— Да-а, — протягнув Толченев голосом своїм, подібним на собаче гавкання. — Ну-ну, — кинув він секретареві, — я тихо буду. А от Тюфякін — колишній директор — так той все більше своєю підзornoю трубою після спектаклю бився. Мені синяка такого під оком поставив. Та я викрутився від директорського гніву, кажу йому:

— То це добре, що бінокль з вами нема, ваше превосходительство (він підморгнув оком). — Чому? — питає мене Тюфякін. — Бо було б тоді в мене два синяка під обома очима, — відповідаю я йому. — Він розсміявся й цим обійшлося. От що значить: не розгубитись.

До кімнати увійшов черговий капельдинер. Актори замовкли й з цікавістю подивилися на нього.

— Вас хтось бажає бачити, — сказав капельдинер секретареві.

— Прости.

До кімнати увійшов молодий чоловік вельми неприємної зовнішності, з підв'язаною чорним платком щокою й в костюмі, хоча й пристойному, але далеко не вишуканому. Він вклонився незграбно секретареві й нерішучим голосом сказав, що бажає бути представленим директору театрів.

— Ви маєте до князя якесь прохання?

— Так, я бажаю поступити до театру.

Секретар Мундт був добре вишколений на своїй посаді. Йому вже доводилося бувати в бувальцях. Тож здивований він вважав за привілей дурнів. І як не кумедно виглядав цей молодий чоловік з підв'язаною щокою, він не дозволив собі посміхнутися.

— Дозвольте спитати прізвище? — лише перепитав він.

— Гоголь-Яновський, — відповів молодий чоловік.

— Прошу сісти й зачекати, — показав рукою на стілець біля вікна секретар. — Ще рано. Князь тільки одягається. — Гоголь одійшов від столу. Секретар повів бровами: буває, що приходять і такі. І продовжував писати.

Гоголь сів до вікна й мовчки дивився на Неву. Нишком він кинув пильним поглядом на тих людей, що сиділи в кімнаті. Острах взяв його: до якого святилища потрапив! Тут, поруч, нічим не відділені від нього — зробити крок і можна схопити за руку — сиділи ті, кого він звик бачити в сьйві театральних вогнів, у блискучих панцерах, в рогатих шоломах, з дзвінками мечами в могутніх руках. Отой — Фінгал. А отой — Старн. А оцей — Орест, а це — князь Дмитрій Донской. Так, так! Це ж вони і є — жерці мистецтва, кожен крок яких захоплено спостерігають тисячі глядачів, яким плещуть і гукають: „Фора!“ А цього не може заслуговувати ніякий інший смертний. Одразу в голові його постала картина: зацепений від холоду, скинувши легку шинельку, пробирається він на хорах до свого місця. Страх повільно тягнуться хвилини, поки підніметься завіса. Ніде ж не нудьгуєш так, як у театрі до початку вистави. Та от — сцену відкрито: пишні царські хорони, блиск панцерів, шоломів, мечів, пишна карбована мова людей, що й ходять неземною ходою, і рухаються, як оживлені статуї, і відчують тільки грандіозно, колосально, пірамідально. Подумати тільки — вони перед ним, ці надлюди: Фінгал, Старн, Орест, Дмитрій Донской. Які ж глибокодумні сентенції мусять зриватися з їх гордовитих уст!

— Всяке в житті буває, — почав Фінгал. — І не знаєш, де тебе лихо жде. Пригадуєте Толстякова? Грав-грав, хай і по-гапо грав, та все ж таки життя своє кінчив би на сцені, коли б не п'єса „Беверлей“. Виходить він в третьому акті на сцену, каже Валберхові: — Дженні, я знову в картярському програші. — Валберхова йому відповідає за роллю: — Друже мій, не грай більше. — Здавалося б, нічого особливого, проходяща репліка. Та партер раптом як заплеще, як закричить: — Так! Так! Не грай більше! Досить! — Не в карти, мовляв, а на сцені. От і довелося Толстякову кинути театр ізза проходящої репліки.

Актори захитали головами. Всі вони були фаталістами з самої суті своєї: хрестилися, виходячи на сцену, одягали на себе „щасливі“ іконки, а все ж таки до ладу ніколи не могли вгадати, як прийме їх сьогодні примхлива столична публіка.

— Артисткам добре, — заздро протягнув Орест. — Ти пам'ятаєш збитеньщика, Петю?

Дмитрій Донской засміявся. Справді, це була знаменита історія. Ще коли вчилися актори в училищі, приходив до них під час перерви збитеньщик. Той самий, що відкуп мав — продавати в училищі збитень. Та якогось дня приходять

збитеньщик новий, нікому не знайомий. Підкликає до себе вихованців, наливає збитню: аж виявляється, що то не збитень, а шоколад. І замість тістяних шуликів—шоколадні вафлі. І головне—грошей ні від кого не бере:—Угощаю! Знялася навколо нього тиснява. Розхватали шоколад і вафлі в одну мить. Аж на галас прибіг інспектор. Збитеньщик побачив інспектора й ну тікати. Та все ж таки затримали його й виявилось, що щедрий „продавець“ просто переряжений гвардії офіцер; йому треба було передати вихованці Манаєвій 3-й любовну записку, то він і нарядився в збитеньщика.

— Так, дамам куди краще,—погодився Дмитрій Донской.— Яка актриса вродлива, так тій гвардія цілий вечір так кричить: „Фора“, що на ранок на плацпарадах хрипить, а не командує.

— Та тихше, цокотуни!—прикрикнув на акторів секретар.— Панові незручно, а вам тільки хаханьки.

Він повів очима на Гоголя. Той морщився, прикладаючи руку до щок.

— У вас, здається, зуб болить?—спитав Мундт.— Чи не хочете одколону?—забавлялися актори, дивлячись на Гоголя.

— Дякую,—відповів той.— Це пройде так.— Він замовк, дивлячись на Неву й барабанячи пальцями по столу.

В цей час між акторами несподівано почала назрівати сварка. Орест скаржився, що він нездужає і що ввечері грати не зможе. Для Дмитрія Донского це означало замінити Ореста ввечері без жодної додаткової платні. Дмитрій Донской так просто й сказав Орестові, що коли він до вечора не видужає і не буде грати, то йому „не поздоровиться“. (Це була суцільна правда: придворних акторів за відмовлення грати садовили до приборкувального будинку. Добряк Сукія, наглядач будинку, завжди заспокоював актора-арештанта:— Нічого, батеньку, це вам тільки на користь піде; може колись арештанта на сцені доведеться грати,—тоді знатимете, як триматись.— Звичайно, це було дуже мило, та все ж таки нікого не втішало). Орест не витримав натяку Дмитрійового:

— Ах ти, приборкувач. Пуделячий цар!—визвірився він. Тут прийшла черга збліднути Дмитрові—Толченову.

Товстяк Толченів, людина добра й богомільна, спалахуюча й неповоротка, за амплу був трагіком, а тому вважав за потрібне у житті хмурити брови, робити грізне обличчя, говорити загадково й на весь свій гучний, скрипучий голос. Словом, це була напрочуд зручна мішень для всяких витівок, для різних каверз: то в нього вкрадуть перуку перед самою виставою, то різнокольорових папірців навішають на спину, то на сцені партнер непомітно вхопить його за фалди і не відпускає від себе ні на крок. Вічно зацькований, Толченів став утрачати добродушність і вже кілька разів не на жарт перелякав акторів вибухами гніву. Але Орест—Каратигін Дру-

гий сам був зараз не в такому стані, щоб боятися товстого трагіка.

— А ну, друже, розкажи ж, як з пуделем було?—медоточивим голосом почав він.— Не хочеш? Соромишся? То я розповім.

Голосно, щоб чув і секретар (той перестав писати, а про Гоголя й зовсім забув), Каратигін взявся розповідати.

— Діло було в двадцятому році. Ставили „Обрієвого собаку“ знаменитого на той час Жільбера-Піксерекура. Головну роль грає собака,—уявляєте собі, який можна було фавор мати від спектаклю, якщо знайти муштрованого собаку? І знайшли, нарешті, такого—в одного німця взяла ученого пуделя. Билися з ним довго. Пудель виявився талановитий, одної речі тільки не могли його навчити: кидатися в останньому акті на Толченова, що грав роль вбивці пуделевого хазяїна. Пробував його Толченів бити, пудель підгинав хвіст і тікав геть. Чисте нещастя! Нарешті німець-хазяїн додумався: в день спектаклю пуделя зранку треба тримати голодним. В останньому акті Толченів мусить непомітно для публіки показати пуделеві, що в нього в руці є шматок ковбаси. Зголоднілий пудель, ясна річ, кидатиметься на Толченова з гарчанням і гавкотом. Фавор буде небувалий.

Пішло, як по маслі. Пудель з Толченовим збирали повні збори. Попереджена капельдинерами публіка зберегала мовчання впродовж цілого акту, щоб не злякати талановитого собаки. Та в один з спектаклів трапилося лихо.

Почався останній акт. На сцені з'являється злодійська Толченівська пика. Ось і пудель—по публіці пройшов легкий шепіт, глядачі навіть попіднімалися зі своїх місць, щоб бачити всі подробиці знаменитої сцени. Толченів зарані смакує успіх. Пудель і сам знає, що в руках трагіка жирна ковбаса. Ні секунди не гаючи, облизуючись, він кидається на Толченова. Той піднімає руки вгору, пудель стрибає раз, другий, третій і... раптом стрімголов кидається за куліси.

Толченів у паніці. Секунду стоїть нерухомо, потім кидає погляд убік. О, жах! Хтось кинув пуделеві другу ковбасу на підлогу. Розумний собака, ніж кидатися за журавлем у небі, схопив синицю і вже, жодної уваги не звертаючи на Толченова, поїдав ковбасу за кулісами і переможно крутив хвостом. Іще мить, друга—Толченів розгубився—на хорах зашикали, потім закричав, зареготав увесь театр (пудель вискочив з ковбасою на сцену) і, нарешті, закрилась завіса—спектакль був зірваний.

— Що—неправда, Толчиша?—перепитав Орест, надсаджуючись від реготу.— А хто ковбасу підкинув—ти не знаєш, та й я не знаю... А може й знаю, та не скажу. Ага! Ага!

Дмитро схопився. Ще секунда, і він закричав би:—Вмри, нещасний!—Та секретар побачив, що в присутніх пристрасті

розходилися, що „дзвону“ на сьогодні досить.— Ну, йдіть додому, кровопивці,— сказав він.— Від вас доброго не наслухаєшся.— Актори встали й пішли. Дмитрій Донской з Орестом поруч: сварки тільки псують апетит.

— А чи я скоро можу бачити князя?— спитав Гоголь. Минуло вже з півгодини, як він мовчазно сидів біля вікна. Від акторських розмов у нього закрутилася голова. Що за дивні люди? Та чим же дивні? Хіба що виявилися звичайними плетунами й анекдотистами— величавий Фінгал, урочистий Орест, пишний Старн, богоподібний Дмитрій Донской.

— Думаю, що скоро, він ще не одягався,— відповів Мундт. Гоголь замовк і знову дивився на Неву, барабанячи пальцями по вікні. Ввійшов чиновник Крутицький. На прохання Мундта пішов взнати, чи одягся вже князь. Через хвилину він повернувся й сказав, що князь уже в кабінеті. Доклавши директорів, що якийсь Гоголь-Яновський прийшов просити определити його до театру, Мундт увів Гоголя до князівського кабінету.

— Що вам потрібно?— спитав його князь.

Князь Гагарін вмів прищеплювати всім, хто звертався до нього з проханнями, ніяковість і страх з першого ж погляду. В цьому не було нічого дивного. Поперше, сам князь званням і становищем своїм був набагато вищий від всякого актора або чиновника. Подруге, Гагарін і поводився з акторами, як поміщик зі своїми кріпосними: наказував капельдинерам виводити під руки з театру актора, який чимсь завинив перед ним. Дюра колись посадив під арешт у вбиральні за те, що той не підкорився князівському наказові: граючи кучера, наклеїв собі тільки вуса, а від бороди відмовився. А потрете, людині, хоч трохи обізнаній з мистецтвом, завжди нагонить страх благоговійний: хоч і вирішував справи репертуарні з рішучістю воїстину генеральською, та не вмів відрізнити Вальтер-Скотта від Вольтєра-скоті.

Каратигін Другий, сам жахаючися сміливості своїх слів, зауважив про нього колись: „Князь обертається в вищих шарах аристократичної атмосфери, а література для нього — темна вода во облацех“.

— Я бажав би поступити на сцену й просити ваше сіятельство про прийняття мене до числа акторів руської трупи,— несміливо сказав Гоголь, крутячи в руках шляпу.

— Ваше прізвище?

— Гоголь-Яновський.

— З якого звання?

— Дворянин.

— Що ж примушує вас іти на сцену? Як дворянин, ви могли б служити.

Князь пирхнув незадоволено. Перед ним, очевидно, був нероба.

— Я людина небагата, служба навряд чи може забезпечити мене,— відповів Гоголь. Незадоволення князя, замість пригнітити, підняло його настрої.— Мені здається, що я не гоюся для служби. Нарешті, я почуваю потяг до театру.

— Чи грали ви колинебудь?

— Ніколи, ваше сіятельство.

— Не думайте, щоб актором міг бути всякий.— Гагарін пирхнув ще незадоволеніше: нероба, очевидно, був іще й невігласом.— Для цього потрібний талант.

— Може в мене є якийсь талант?

— Може бути. На яке ж ампуа думаєте ви поступити?

— Я сам ще добре цього не знаю, та, вважав би,— на драматичні ролі.

Князь окинув його поглядом. У невігласа був безперечно один талант: з такою фігурою претендувати на драматичні ролі, означало бути великим нахабою.

— Ну, пане Гоголь,— з усмішкою відповів князь,— я думаю, для вас пристойніша була б комедія, а в тім, це ваше право.

Гагарін найбільше не любив одмовляти. Одмовити—це означало— вислухувати нескінченні прохання, „входити в становище“, „заглядати в душу“, „відчутти себе на місці“ і так далі, тобто, зрештою, ставити себе на один рівень з величезною кількістю прохачів. Тому він нізачо й нікому не говорив „ні“, зіштовхуючи тяжку справу розраховуватися з такими, як Гоголь-Яновський, на плечі якогось із своїх підлеглих. Так було й цього разу.

— Дайте панові Гоголю записку до Олександра Івановича,— сказав князь Мундтові,— щоб він спробував його й доповів мені.

Князь уклонився: все. Гоголь з Мундтом вийшли.

Олександр Іванович Храповицький, інспектор російської трупи, іспит призначив на завтра на ранок, в театрі, під час репетиції.

Вперше побачив цього ранку Гоголь хатне, неофіційне обличчя театру. Швейцар зняв свою блискучу уніформу й був у якомусь сірому сюртучку. Сходи, по яких, дзвонячи шпорами, проходили кавалергарди, мила тепер баба в підтиканій спідниці. Тільки біля царської ложі непорушно стояв вартовий з гвинтівкою на караул, у повній парадній формі. Гоголеві стало холодно, коли він подивився на цю посинілу, за-

клякну урочисту постать. Що сказав би Гоголь, якби знав, що кожної зими у великий діст, коли спектаклів немає і театр не опалюють, — кількох вартових виносять задубілими з театру, розтирають, і не завжди щасливо: траплялися випадки, коли після такої варти солдатів одрізували відморожені гальці. Гектори, Моїни, Андромахи, Морвени, Массініси й Пікрошолі ходили десятками взад і вперед по театрові: зараз треба було одержувати дрова по відомості; за контрактом кожен актор, залежно від таланту, одержував від 7 до 12 сажнів дров. Тож у кожного з них була на руках записка: „Іх високородію інспекторові російської трупи Олександрові Івановичу Храповицькому. Прохання. До мене звернувся актор ввіреної вам трупи такий-то за дозволом одержати належні йому за контрактом дрова в такий-то кількості сажнів. Зі свого боку підтримую клопотання пана такого-то й прошу не відмовити в задоволенні його справедливого прохання. Підпис: Інспектор російської трупи Храповицький. Резолюція: Видати не відтягаючи. Храповицький“. Олександр Іванович любив правильний хід паперів.

Храповицький прийняв Гоголя в своєму кабінеті. Він махнув на нього нетерпляче рукою, приказуючи: — Та зачекайте ж! — і продовжував лаяти котрогось із акторів.

— Як ти вірші читаєш? Ну посуди сам, — він передражнив актора й монотонно прочитав:

Мой дух трепещет,

То кров царя богов, что гром с Олимпа мещет.

— Де ж твій дух тріпоче? Та ти так читаєш, ніби піріжки з лотка продаєш. (Він схопився за голову). Скільки разів я повторюю вам, що актор драматичний мусить вірші читати — як? — повтори.

І актор слухняно, як добре вивчений урок, затарабанив відповідь:

— Актор драматичний мусить вірші читати: протяжно (Храповицький мотнув головою й загнув одного пальця)... з декламацією, підпускаючи тон поважний, що пасує до високих пристрастів, у трагедії пануючих... (Храповицький загнув другого пальця).

...піддавати голос, стежачи, щоб було в словах деяке заживання... (загнуто третього пальця).

...і четверте: з драматичною ікавкою, що свідчить про вищий щабель трагедійного піднесення.

— Ну, от, правильно, — повеселішав зразу Храповицький. Суттю своєю він був добрий. Більше того, він був людина мистецтва, а не тільки чиновник. І ще більше: до своїх чиновницьких обов'язків він хоч і ставився виключно ретельно й навіть з особливим захопленням, та в душі кляв свої чини, що не дозволяли йому стати справжнім актором. Він утішався

тільки тим, що мудра доля сама розпорядилася за нього: одібравши право грати йому особисто — нагородила правом вказувати іншим, як треба грати. Правда, при нагоді він дозволяв собі іноді повставати проти мудрих призначень долі: грав у домашніх аматорських спектаклях, одводячи душу. Коли ж не було спектаклів, він втішався тим хоча б, що закликав до себе акторів і годував їх млинцями. Актори захоплювалися талантом Олександра Івановича і генієм його кухаря, дожовуючи млинці та слухаючи суворо-класичну декламацію Храповицького. Це була зворушлива картина.

— Ну, добре, — сказав Храповицький акторові, — не забувай же правил цих, братіку. — Обернувся до Гоголя.

— Вам чого? — спитав він, явно забувши Гоголя зі вчорашнього дня. Потім згадав: — Ах, так, ви прийшли пробуватися на актора. (Він скептично огледів Гоголя. Фігурою вже не вийшов, не з лихачів: „лихачі“ були актори ставні, зі звучним голосом, з широкими жестами, труба трубою). — Ну, що ж, спробуємо. Які ролі підготувати зволили?

Гоголь не готував ніяких ролів. Він дуже невиразно уявляв собі, що то буде за іспит і, щоб не розкидатись думкою, ухвалив прийти до театру як єсть.

Храповицький потиснув плечима: зрештою, в кожного є своя фантазія. — Ну, добре. — Служник приніс зшиток з кількома ролями. Це були тріскучі монологи Озерова, Хвостова, Лобанова. — Читайте, а ми послухаємо. — Кілька акторів зійшлися до Храповицького. Вони, видно, мали до нього якісь справи. Забачивши Гоголя зі зшитком, вони притихли, дивились на Храповицького нетерпляче, чекали, коли можна буде зайнятися ділом.

— Ну, читайте ж, — говорив інспектор, — тикнувши пальцем у розгорнутий зшиток; і Гоголь почав:

Когда надежды нет, отечество любезно,
Чтоб было мужество мое тебе полезно,
Коль рабствовать тебе еще назначил рок,
Над бедствием твоим пролью не слезный ток...

Рукопис був нерозбірливий, Гоголь читав зупиняючись:

... Но с жизнию моею последню каплю крови.
А ты, о Ксения, предмет моей любви,
Без коей бытия сносит бы я не смог,
Ты в мыслях от меня последний примешь вздох.

З кожним словом йому ставало все соромніше: це була мертва мова. Її міг би проголошувати хіба кам'яний істукан у дельфійських чертогах. Даремно намагався Гоголь уявити себе в образі піфії — варт було йому подивитись навколо: контраст убивав. Від акторів тхнуло ваксою й реп'яховою

олією, один потирав руки, другий дивився — чи не морщить йому рукав? Озеровський монолог звучав дико. Голос Гоголеві перервався, жалісні нотки зачулися в ньому.

Храповицький зробив гримасу й махнув рукою. — Візьміть щось інше, пане Гоголь.

„О, змей ужаснейший Мегеры лютых чад,
Чудовище, что к нам извергнул в гнѣве ад“, —

слухняно почав Гоголь. Це читання було справжніми тортурами. Він ладен був стрімголов утекти від екзамену й запертися дома від усіх. Він сам не розумів, що з ним сталося.

„Іфігенію в Авліді“ — звідки він зараз читав уривок — він бачив тут таки, в театрі. Стоячи серед почту грецьких воїнів — трагедійні актори вигодошували цей самий монолог під благовговійне тремтіння публіки... Лунко віддавалося серед роззолочених декорацій їх пишне читання. Воно здавалося цілком природним, там — серед блиску вогнів, відблисків мечів і панцерів. — Тут слова ставали фальшиві, вони втрачали будьякий сенс і могли тільки розсмішити. Що, справді, може означати рядок: „Держа в руках кинжал, в себя вонзил я меч?“ Що можна було добрати в цих словах: „Мой дух трепещет, то кровь царя богов, что гром с Олимпа мечет“? Рядок від рядка він читав усе тихше й невиразніше, ніби намагаючись проштовхувати крізь пересохле горло швидше і непомітніше ці безглузді, фальшиві слова. Він почував, що щоби його палають від сорому. Зошит з ролями примушував його брехати про вигадані почуття, переживати бутафорські страждання, удавати з себе блазня перед цими буденними, звичайними петербуржцями в поношеній одежі.

— Ну, добре, — перервав його читання Храповицький. — Дякую, пане Гоголь-Яновський. Я доповім їх превосходительству про наслідки екзамену. — Він ввічливо вхилився Гоголеві, відпускаючи його. Треба спитати про наслідки, подумав Гоголь. Але Храповицький уже зайнявся з акторами, що зразу обступили його. Гоголь пом'явся на місці і пішов за куліси. На виході його зупинив сивий служник.

— Зошита пожалуйте, — сказав він Гоголеві, взяв зошит, обтрусив його з почуттям власної гідності й навіть деякого співчуття, — звичайно, співчуття до вмістилища таких пишних віршів, що потрапило в недостойні, варварські руки.

... Гоголь не пішов до князя Гагаріна за відповіддю. Він і так зрозумів, що з театром теж нічого не вийшло, що Храповицький тільки засвідчить директорові його, Гоголеву, нездатність до звання придворного актора.

— Ні, і до театру він теж уже ніколи не повернеться.

— Ну, чого ти хвилюєшся? — заспокоювали друзі. — Почекай трошки. Головне — витримка. Коли ти будеш служити... „Коли ти будеш служити“... Хіба не бачать вони, що всі шляхи йому відрізані, що нікому рішуче непотрібний у Петербурзі випускник ніженського ліцею, з українською вимовою й мішкуватою постаттю своєю?!

Позбавлений знайомств, маючи одну змогу перебути — без будьяких наслідків — годину-другу в прийомній тої чи іншої важливої особи, він допитливо спостерігав кожну подобицю, кожен уламок життя сановників і тих, хто вершить державою, хто диктує її закони й розпорядки, тих, серед кого думав він бути рівним. Ах, це були напроуд дивні люди. Все йшло в них всупереч природі, супроти здорового глузду. Від свіжої їжі вони відмовлялись з презирством — і діставали найбільшу насолоду, поїдаючи протухлих рибчиків; вишні й кавуни їли не влітку, а взимку, коли дістати цю просту садовину коштувало десятки карбованців. Спали вдень і не спали вночі. Покладали безліч зусиль на вирощування бакенбардів. На службу до департаменту ходили раз на місяць. Тримали стайні скакових коней, ніколи не цікавилися кінями. Гналися за посадами, хоч ці посади вимагали більших видатків, ніж одержувані на них гроші. Пишались поганим знанням своєї мови, а дітей взагалі руському не вчили: призвичаювали їх навіть думати по-французьки чи по-англійськи. Ходили на театр чи в музику, щоб позіхати. На спектаклі входили обов'язково після початку й виходили задовго до кінця, дивлячись одну незрозумілу середину п'єси, але цю шкоду для самих себе вважали за особливий привілей. Замовляли розкішні обіди, щоб поковирятися в них виделкою. Руйнували педантично своє здоров'я, ніби зобов'язані давати прокорм численним лікарям. Але найбільше світ показував себе на прогулянках літньої неділі до Єкатерингофу.

„Всі ці гуляння — нестерпні, — писав Гоголь потім своєму єдиному кореспондентові-матінці. — Вся насолода полягає в тому, що гуляючі сідають у карети, ряд яких тягнеться більше ніж на 10 верстов і до того ж так тісно, що конячі морди задньої карети дружно цілуються з багато вбраними довгими гайдуками. Ці карети безперестанно лаштуються поліцейськими чиновниками й іноді зупиняються на цілі години для додержання ладу, і все це для того, щоб об'їхати навкруг Єкатерингофа і повернутися пристойним порядком назад, не встаючи з карет. І я було скерував туди смиренні стопи свої, та охвачений хмарою пилу й ледве дихаючи від тісноти, повернув назад“.

Люди світу дбали тільки про себе. Єдині турботи життя, що тільки й могли порушити їхню рівновагу, були: по-

года, їжа, бали, бакенбарди, мундир. До всієї решти справ: законів, освіти, порядку, книжок — вони ставилися з олімпійським спокоєм, турбуючись тільки тим, що самі мали від цього: орденами, пряжками в петлиці, чинами й привілеями, знайомством з сановниками, розставленими вище за їх по табелі о рангах.

Люди світу створили собі оазу, захисток від справ службових. Суворая простота зелених віцмундирів, лід офіційних службових розмов, ділові розрахунки, інтриги були б нестерпні і засушливі, якби не було змоги перепочивати в оточенні пустотливого, чарівного, жартівливого, несерйозного.

Щодня Гоголь мав змогу бачити цю галасливу й показну частину світу; дам, що повертали свої голівки до блискучих вікон крамниць, як сонячник скеровує свою голову до сонця: дам з рукавами, подібними на дві повітряні кулі, дам, що їх так легко й приємно підняти на повітря, як піднести до рота бокал шампанського. Він мав змогу бачити цю статтю в її, так би мовити, личинковому стані: легеньких, вертлявих дівчаток, яким бліді міс і рожеві мадмуазелі, гуляючи по Невському, наказували підняти трохи ліве плече й триматися стрункіше.

Такий був світ — і ходу до нього в Гоголя не було ніякого.

Лишилося друге — дрібні чиновники.

Часто, гуляючи по Петербурзі, розглядав він їхні заклопотані жадібні фізіономії. Іноді входив до якогось департаменту й довго дивився мовчки на людей у віцмундирах, схилених над столами. Маленький і непоказний, він не звертав на себе ніякої уваги — тим зручніше було йому вивчати фізіологію величю чиновницького організму.

О третій годині дня на Невському проспекті наступає весна: він вкривається весь чиновниками в зелених віцмундирах. Титулярні, надворні й інші радники намагаються всіма силами прискорити свій хід. Молоді колежські реєстратори, губернські й колежські секретарі поспішають іще скористатися часом і пройтися по Невському з поставою, яка показувала б, що вони зовсім не сиділи 6 годин у присутстві. Та старі колежські секретарі, титулярні й надвірні радники йдуть швидко, зануривши голову. Їм не до того, щоб займатися розгляданням перехожих, вони ще не зовсім відірвалися від турбот своїх, у їхній голові гармидер і цілий архів початих і незакінчених справ, їм довго, замість вивісок, уявляється, певно, картонка з паперами, або повне обличчя правителя канцелярії. По кількох словах, почутих на вулиці від цих людей, Гоголь одразу уявляв собі їх нужденне життєве коло: тупа, виконавська праця з ранку до обіду, карти, пияцтво до ночі, сон і знову з ранку до обіду остогидлий їм департамент.

„Смішні мені дуже петербурзькі молоді люди, — писав Гоголь матері. — Вони безперестанку кричать, що служать зовсім не для чинів, і не для того, щоб вислужитись. Спитайте ж тільки їх, для чого вони служать — вони самі не в силі будуть вам сказати: так, для того, щоб не сидіти дома і не бити байдиків“.

Одного разу Данілевський, Прокопович і Пашенко зібралися втрьох в Прокоповичевій кімнаті. Вони довго говорили між собою, не запрошуючи Гоголя до розмови. Гоголь був здивований і ображений їхньою поведінкою. Непорозуміння скоро розв'язалося — друзі втрьох зайшли до його кімнати. Вони всі були настроєні урочисто.

— Ми вирішили серйозно поговорити з тобою, Микола, — сказав Прокопович; Данілевський дзенькнув острогами, а душа — Пашенко, міцно зітхаючи, потис Гоголеві руку.

Прокопович з серйозною міною на рум'яному обличчі об'явив, що вони втрьох уже не раз говорили поміж себе про становище їхнього друга. І їх печально вражає дотеперішня цілковита Миколина невлаштованість. Он Данілевський — закінчує школу гвардійських підпрапорщиків і готується їхати на Кавказ — завойовувати собі славу бранну. Он — Пашенко вже цілковито забезпечив себе по частині юриспруденції. Нарешті, слуга покірний Миколи Васильовича, він сам, Прокопович, не кидаючи (він підкреслив це) занять поетичних, разом з тим уже викладає російську мову й словесність у кадетському корпусі. Чого б, здавалось, кращого бажати для кожного з ніженців, що приїхали собі долю шукати в Петербурзі?

— Та для повного щастя всіх трьох, — вів Прокопович далі, — невістачає одного... — Він оглянувся на друзів: ті закивали дружно головами. — Невістачає, щоб вони бачили й четвертого друга свого, Нікошу, влаштованим так само пристойно, як влаштувалися самі.

Гоголь хотів перервати Прокоповича нетерплячим жестом, але Пашенко і Данілевський зупинили його: — Ти слухай, що Червоненький¹ каже.

Прокопович закінчив: — Нічого кращого й не вигадаш. Ми все обдумали. Щоб потрапити на посаду, тобі конче треба звернутися до людини, якій це хоч би в якій мірі було цікаво. Твої сановники не знають, як позбавитися твоїх набридливих прохань. З ними ти ніколи нічого не дістанеш. Та в нас є на приміті людина, що певно схоче тобі допомогти. Вже тому, що їй приємно буде перевірити свою здатність бути протекціонером. Кращого випадку не знайти.

...І Данілевський з Пашенком одностайно підтвердили, що кращого випадку дійсно не знайти.

¹ Червоненький — ліцейське прізвище червонощогого Прокоповича.

— Правда, — поморщився Прокопович, — людина це ... як тобі сказати ... — і він одрубав рішуче й безповоротно: — це Булгарін. Нічого не вдієш: в твоєму становищі лишається звернутись тільки до нього.

Фаддей Булгарін сидів у своєму домашньому кабінеті за невеликим столом, на якому, крім паперів, лежало тільки два томики енциклопедичного словника: Фаддей не любив утруднювати себе зайвими довідками під час роботи й писав переважно по пам'яті, доповнюючи її в потрібних випадках натхненням. В лівій руці він тримав сигару й попихкував нею після кожного абзацу; здавалося, він висмоктував із сигари вогонь і дим свого хльосткого, феєрверкового стилю.

„Радимо авторові „Юрія Милославського“ не вірити тим, хто стане не в очі вихвалити його і запевняти, що він народжений для творів у цьому роді; радимо йому залишити історію й старовини в покої і взятися до романів із сучасного дворянського, купецького й більше мужицького побуту та попросити якогонебудь семінариста виправляти його рукописи до віддачі в друкарню. Справді, не добре писати й друкувати книжки таким способом“.

Булгарін відкинувся на спинку крісла, стулив свої довгі й тонкі губи і з насолодою випустив у повітря густий струмінь тютюнового диму: — Оце так закручено! Хай лусне Загоскін з досади! — Булгарін ненавидів всяку нову книжку, що виходила в Росії. Якби він міг зібрати в одне тіло всіх письменників російських і влаштувати їм публічну скупку — це значило б для нього задовольнити своє найщиріше бажання. Загоскіна він ненавидів особливо. От уже три місяці, як Булгарін, відкинувши майже всяку іншу роботу, пише історичний роман „Дмитрий Самозванец“ — і от на тобі: „Юрий Милославський“ перебиває йому такі близькі мрії про небувалий успіх. Треба було негайно ж і за всяку ціну спалювати в „Северной пчеле“ ненависного конкурента.

Булгарін строчив далі, зіщуливши очі, бурмочучи про себе слова статті. Нижня губа скептично висунулася наперед. Все його товсте й масне обличчя з великим носом, витріщеними очима, з зачісаним на скронях білявим волоссям виявляло крайнє здивовання — і це була не випадкова емоція: він сам до ладу не знав, на який новий випад буде наведений власним розгонистим стилем. Іноді він зупинявся й потирав щоки. Це були щоки, єдині в своєму роді. Кажуть, раз Булгарін сидів у трактирі над тарілкою з карасем у сметані, й вдихав у себе пожадливі рибні аромати. До нього підійшов гвардійський офіцер, вхопив двома пальцями карася, карасем дав ляпаса в обидві булгарінові щоки і кинув рибу назад на тарілку. Фаддей сприйняв цю образу, як істинний

християнин: схопив столового ножа, зчистив ним із щік сметану до тарілки і почав їсти карася: битися з офіцером, приймаючи на увагу гвардійську компанію за сусіднім столом, було просто нерозсудливо. Фаддей був битий і опльований. Вдома в нього лежали наготовлені великі сині окуляри, які він одягав кожний раз, коли йому підбивали око. „У Булгаріна можна вступити“ — говорив Пушкін. Булгарін збирався було виправдатись і відновити своє чесне ім'я, та все якось не вистачало часу і не траплялося нагоди.

Зрештою він і сам не зрозумів, хто він єсть: відчайдушний злочинець, чи опора батьківщини й престолу. Людина благонамірна, чи ліберал і карбонарій.

Поляк народженням, син державного злочинця, вбивці генерала Воронова, перебіжчик з царської армії до наполеонівського війська, капітан корпусу маршала Удіно, що бився проти російського генерала Вітгенштейна в 1814 році — ясно: ворог, зловмисна людина, кримінал, але — видавець офіційної „Северной пчелы“, довірений шефа жандармів Бенкендорфа, радник III відділу по всіх письменницьких справах, нагороджуваний брильянтовими перстнями й тисячами карбованців — ясно: своя людина, благонадійна підпора престолу.

Над столом у Фаддея висів портрет Миколи I, обожнюваного монарха. Та на портреті був свіжий напис „30 січня 1830“ — дата, якої Булгарін ніколи не простив би цареві: в цей день він був посаджений на гауптвахту, як звичайний літераторишко, — він, жандармський радник у найделікатніших справах.

Спостережливий чоловік, певно, звернув би увагу на деякі інші дивні речі в булгаріновському кабінеті: на статуетку Наполеона на видному місці, на католицьке розп'яття, що прикрашало собою робочу кімнату поборника самодержавства й православ'я; на заряджений пістолет, що висів над самими руками Фаддея. Такі речі природніше було б побачити в кабінеті тих, на кого Булгарін доносив до III відділу. Він грав з небезпекою й людині непідготованій міг здатися за похмурого революціонера, що веде виключно тонку подвійну гру. Декого це смішило, дехто потрапляв на цю вудку — Булгарін користувався з кожного необережного слова для доносу Бенкендорфу.

Булгарін боявся все своє життя: боягузтво було єдиним ключем, за яким можна було розпізнати цю людину. Він боявся, щоб хто не почув, як його, царського корнета, що лежав поранений у кенігсбергському лазареті, поляки-офіцери Наполеона умовляли перекинутися до Маленького Капрала. Він боявся через кілька років, уже будучи капітаном французької армії, що в ньому запідозять російського шпіона. Нарешті, після війни перебравшись через Варшаву назад до Петербурга, — він панічно боявся, що хтось відкриє в ньому подвійного перебіжчика. І з остраху Фаддея тягнуло в най-

більш небезпечні місця. Він намагався бути якнайближче до жандармів, до III відділу: так іноді рятуються від удару мечем, притиснувшись щільно до того, хто ним замахнувся.

Чотирнадцяте грудня 1825 року вирішило долю Булгаріна. Він ледве не загинув тоді. Близько знайомий з Рилевим, Кюхельбекером, Бестужевим, Фаддей одвідував збори декабристів і зайшов до них увечері 13 грудня. У Рилєєва пили чай. Зобачивши Булгаріна, хазяїн спокійно став і одвів його в передпокій: — Тобі тут не місце. Ти будеш живий, ступай додому.

До кінця дня 14 грудня Булгарін не діяв. Він сидів у себе, зворушений подіями, й ждав, чим закінчиться день. Фаддей здобув собі тоді урок на все життя: чим би він не займався, в яку б конспірацію не входив — завжди мати запоруку в III відділі, щоб вчасно прийти туди й повідомити, перш ніж його самого спитають. Уже 15 грудня на світанку з Булгаріна став шпiон. Микола I спитав арештованого Бестужева: — чи був Булгарін серед вас? — Бестужев одповів: — „Булгарінові ми не могли звіритись. Він поляк, і справи Росії йому чужі“. Того ж дня, ще не цілком вірячи, до Булгаріна звернулися в спішній справі, що мала б встановити його непричетність: поліція вимагала описати прикмети Вільгельма Кюхельбекера, що втік від арешту. Булгарін не зупинився й на секунду. В жодному з його численних романів не знайшли б так ретельно виписаного портрета: тут Булгарін діяв за страх і вклав у кілька рядків безліч мальовничої спостережливості.

У III відділі його прийняли з пошаною. Принаймні на перших порах. Сам фон-Фок, помічник Бенкендорфа, начальника III відділу, ввів його до свого дому. Жандарми дзвонили острогами, потискуючи йому руку й висловлювали задоволення, що тепер зможуть скерувати його відоме перо на користь престолу і батьківщини. Булгарін посміхався задоволено... Але скоро відносини зіпсувалися — коли йому вперше заплатили за донос 270 карбованців. Черговий штаб-офіцер Л. Дубельт, сплачуючи гроші, люб'язно посміхнувся: — „Зверніть увагу: цифра ділиться на 30. Із поваги до євангельського випадку з 30 срібняками“. — Булгарін спалахнув, але Дубельт перевів розмову на іншу тему, й Булгарін ніяк не міг вибрати влучну мить, щоб спитати, що мав означати цей натяк.

Фаддей утішився: він сам створив собі коло людей, які його стали поважати. В „Северной пчеле“ він завіз огляди Петербурзьких гостиниць і трактирів. З того часу всі ресторатори надсилали йому багаті дарунки додому, запрошували на розкішні вечери й обіди. Вони писали йому в записках: „Високоповажний пане Фаддее Венедиктовичу“. Це була пошана. Принаймні найбільш відчутна з усіх можливих.

Далі буде.

Володимир Свідзінський

В руці ледь-ледь колишеться удивно,
Гарячий вітер в бересті шумить;
На глибині проходить риба звільна,
Латаття спить, як пам'ять серця спить.

І сонний блиск ласкавої блакиті
Під хмарами ясніє в глибині,
І чашечки латаття піврозвиті
Про дива дна розказують мені.

І я боюсь, що встану і піду,
Плескатий лист руками розведу,
І в глибину спокусливу порину,

І покіль віку тихо, без упину,
Все буду занурятися туди,
Де хмари стали в безмірі води.

1936 р.

Хліб, запашне молоко, золотистого масла платівка,
Промінь на рубчику склянки — і відсвіт на стелі. То б'ється
Бистрим мигтінням, то жужмиться в кім'ях. В сусідній кімнаті,
Ще неостиглий від сну, твій голос брешить клопотливо.
Хатнього захистку мила богиня, ти зараз увійдеш
І, на стану фартушок переп'явши, підіймеш до столу
Руки нагі до плеча, на округленні злегка прозорі,
Люблені руки, що пестоші, світло й догоду дарують.

1933 р.

Микола Печерський

СНІГ

ОПОВІДАННЯ

Розлучалось двоє товаришів. Один їхав до інституту, другий — до льотної школи. Провожала їх Ніна, ясноволоса, гарна дівчина, в білому береті, з золотим ластовинням біля очей.

— Прощайте, друзі!

Обидвом подала руку. Валентин, що до льотної, зайшов до вагону, а Дмитро ще затримався.

Ударив дзвін. Мідний відгомін його поплив над зеленими вагонами. Тоді Дмитро поцілував дівчину й сказав: „Пиши на інститут, не забувай...“

Помахала обидвом білою хусткою. Вони стояли біля вікна, прихилившись один до одного головами, один ясноволосий, другий — темніший.

Поважала Ніна обох, але кохала Дмитра; і Валентин, сумно посміхаючись, казав — не щастить...

Попрощались товариші в Запоріжжі. Одному в інститут, другому — до Ленінградської авіашколи.

Це було чотири роки тому. Тепер Дмитро їхав до Нікополя. З Ніною він посварився.

„Ти там — я тут, — писав він їй, — я все іще хвилююсь, згадавши твоє ім'я, але, я знаю, ти своє дозвілля короташ з іншими... Нехай це буде мій останній лист“.

Ніна відповіла йому: „Дмитре, навіщо ти так робиш? Я міцно вірю в нашу непорушну дружбу“.

Він мовчав, вона написала ще раз ображеного листа і замовкла теж.

Він чув від хлопців про Ніну, але це не хвилювало; а одного разу звістка, що Ніну під час відпуску бачили з Валентином, вразила його.

Написав їй листа. Дочекався. З боєм розірвав бузковий конверт і почав читати: „Дмитре, живу як колись, на тебе не гніваюсь, приїжджай, буду рада тебе бачити, розмовляти; ми ж нічого поганого одне одному не зробили“.

Вагон гойдало на стиках, за вікном крізь молочний дим

паровоза миготів повний місяць, зорані поля та льодова шкуринка снігу в улоговинах.

В коридорі постукав і, почувши її голос, спитав:

— Калоші можна знімати?

— Ну, звичайно, Дмитре.

Вийшла назустріч, простягла руки, рожеві з ледве помітним пушком.

— Здрастуй, а ми тебе чекаємо - недочекаємось... і Валентин скучає.

Мати накрила на стіл. Прийшов з роботи батько. Випили по стопці червоного, іскросяйного проти світла, вина. Дмитро поглядав на Ніну. Вона стала ще кращою. Гострі брови розбіглись чайним крилом.

По обіді старий ліг на ліжко з книгою на грудях, почитав трохи й задрімав. Рогачик окулярів повис над вухом.

Сіли біля приймача, настроїлись на Ленінград. Жіночий голос спочатку звідкись здалеку, потім все ближче і ближче співав:

„Моя сніжинка, моя пушинка“...

Дмитро зрозумів, що кохання вернулось з колишньою силою, а всі неприємності Ніні від нього — непоправна дурниця.

— Валентин у відпустці?

— У відпустці. Обіцяв сьогодні бути.

Дмитро боявся розпитувати далі. Неясна тривога ходила десь поблизу, хвилювала й збуджувала.

Надвечір прийшов Валентин. В оранжевих з золотом петлицях два кубіки, на рукаві сріблясті крила й пропелер.

— Здоров!

— Здоров!

Обнялись, поцілувались.

Так зустрілись три товариша на початку зими, [коли за вікнами зривався потурбований вітрами сніг і піднімалась легка ніч.

Валентин сів поруч Ніни, поправив на ній мережаний комірчик. Приймач ловив з Ленінграда тихі, хвилюючі мелодії.

Другого дня пішли на ковзанку. Маленькі сніжинки летіли над рікою, з берега вона підмерзла. Багато ковзалось. Протягло дзвеніли об молодий лід коньки. Тільки бистринь не замерзала, несла холодний димчастий шерех. Край льоду чорніє до половини човен, біля берега закинула догори ніс моторна гичка з літучою назвою „Мрія“. Над банею осводівської башти холодно тріпоче променистий прапор. По той бік сипкий намет піску, на ньому несміливо пробивається білотал. Верби схилили над берегом гілля, вмерзли в лід і не ворухнуться. Біля підніжжя на торішній траві розлилась мереживом вода та так і замерзла. В льоду червоніють плавці вмерзлого карася та прутика лози. Каміння край бухти оточено битим льодом, сині ребра його відсвічують короткими

променями. Ще далі, в бухті, ковзаються на коньках. Дівчина в червоносмугастих гетрах наполовину зігнула праву ногу, спершись на нісок конька, розмовляє з хлопцем. От взяли за руки, поїхали. Чорна спідниця хвилею завихрилася позаду.

Валентин катався з Ніною. Дмитрові скоро набридло і він пішов до берега.

На глинястій кручі, перебираючи сміття, кричать горобці. Памолодь дереви розметала по схилу сухе пруття. Поміж ним — смарагдово-зелена морожена трава, бита червона цегла, скло пляшок. Які знайомі старі місця і як багато гарних днів проведено з Ніною. Згадалися ночі, коли він повертався від неї. Від вишневого цвіту ясно на вулиці, вони йдуть додому, а в серці піднімається чиста радість і від неї стає так добре; здається, за спиною, немов би у казці, що розповідала бабуся в дитинстві, виростуть крила і полетиш над осяяною місяцем землею.

А Ніна все каталась, голубий берет миготів то по той, то по цей бік ковзанки. От плюснула на лід, дзвінко засміялася.

Нарешті, вони знімають коньки. Валентин ще затримався, а Ніна піднялась на гору, побрязкуючи коньками. В чорній шубці, яскравий голубий берет, ясне волосся хвилею над лобом. На шубку падає молочної білини крупа. Ніна посміхається. Біля краєчків рота спалахують два промінчики й гаснуть. А очі голубі, ледь затемнені віями.

— Ніно, ти щаслива?

— Ти про що? — непорозуміло перепитала і, помітивши сумне Дмитрове обличчя, торкнулась плеча.

— Дмитре, ну не треба.

— Ніно!

Десь в глибині голоса озвалась кришталева сльоза. Ніна почула її.

— Не треба, Дмитрусь...

Підійшов Валентин. Рушили вздовж берега додому. З ополонки дід черпав у барильце воду, відро стукотить об лід, чути як хлюпоче, переливається вода.

Ввечері Валентин і Ніна провозжали Дмитра до автобуса. Непевно зривався і переставав падати сніг. Попрощались два товариша з третім. Дмитро сів у голубий, неначе квітка, автобус. Машина нечутно рушила по мерзлій землі. Не одриваючи очей, Дмитро дивився на Ніну, вона махала йому рукою, Валентин теж. Автобус перехилився набік, завернув в провулок. Валентин взяв під руку Ніну. Перед Дмитром мигнула на останку чорна шубка Ніни і зникла.

Бігли назад в Нікополь малинові вишняки, розгортались зорані поля, припорошені сивизною молодого снігу.

... Ніна!

Запоріжжя, 1939 р.

Ст. Крижанівський

ЛІРИЧНИЙ ЩОДЕННИК

I

Ні пишним лугом, ні затишним лісом
Ненатлих слів моїх не напоїть.
Хіба що перетнути їх залізом,
Пожаром воен, жахом лихоліть.
Одмірено часу занадто вбого
Мені й моїм окриленим пісням,
Тому — скоріш топтать земні дороги
І не зв'язатися зрадливим сном.
На дівчину не гріх накинуть оком,
Води напиться просто з джерела,
А в річці — випливати на глибоке,
Чи будь то Псел, чи Ворскла, чи Сула.
І все ж таки, процвівши в наші літа,
Не знав би я своєї долі гірш,
Як звікувати вік зі званієм піта,
Писарчука поганих вірш...
Якщо дано мені у неспокої
Не зброєю, а словом прогрімить,—
Я буду йти дорогою важкою
До розуму осяйних верховіть.
Якщо ж дано спізнати слово зброї,
Бійцем пройти по життєвій путі,
Тоді я також вийду із двобою
Або-або: з щитом, чи на щиті!
Ні, я не буду зі спокоем знатись!
Душа горить — вона ще молода.
Не згоден я колодою валятись,
Під котру навіть не тече вода!

II

Брели ми парком неосвітленим,
Хитались журно дерева.
В п'ятмі юрмились нерозквітлені
І непроказані слова.

Але й без того на побаченні
В обох майнуло в голові,
Що наші скарби нерозтрачені,
Що наші помисли живі.

Не раз, не два по праву старшої
Зима змінювала весен цвіт,
І сонце молодості нашої
Уже підводиться в зеніт.

Та зберегти нам пощастило
Чого у старості нема —
Духмяну міць і силу тіла
І ясність нашого ума.

Дарма, дарма, що дні розлуки
Нам віщували перелюб,
Сплітаються, як лози, руки
І медом пахне свіжість губ.

Все, що з любов'ю, без утрати,
Один другому берегли,—
Все зберегли! Того здолати
Ні час, ні відстань не змогли!

III

Як освіжають перші грози,
Як молодять мої чуття.
І перші зрілих днів погрози
Десь пощезають в небуття.

Долає часом сон і втома
І очі застила юга,
І осіда в душі як дома
Якось ядуча пилюга.

І перший грім стрясає зводи,
І зо сну будить — жить і жить!
Упившись чуттям свободи,—
Страждать, надіятися, любити.

Я знов творець! Щасливі сльози
На волю просяться мерщій,
І пилюгу змивають грози
Вседайні весняні дощі.

Харків, 1939 р.

ЯКІВ АНДРІЙОВИЧ МАМОНТОВ

Редакція „Літературного журналу“ з жалем сповіщає своїх читачів про передчасну смерть видатного письменника-драматурга, постійного співробітника нашого журналу, професора Якова Андрійовича Мамонтова, що стався в Харкові 31 січня 1940 року на 52-му році життя.

Яків Андрійович Мамонтов прийшов у літературу ще задовго до Жовтневої революції, перейшов різні етапи свого творчого розвитку від модерністичних поезій до реалістичних драматичних творів, у всі часи його невтомного творчого життя ми бачимо в нього особливу любов до літератури, постійні шукання творця і дослідника-вченого. Захопившись драматургією, він віддав всі свої сили, талант, знання та уміння улюбленій справі.

Велика Жовтнева соціалістична революція натхнула письменника, дала йому нові теми, принесла радість творчості на користь трудовому народу. Саме на післяреволюційний час припадає розквіт літературної і наукової діяльності Якова Андрійовича Мамонтова. Перші драматичні твори: „Аве Марія“, „Коли народ визволяється“, „До третіх півнів“, „Батальйон мертвих“ та інші — присвячені темі громадянської війни. Особливим успіхом у глядачів користувалися відомі комедії-сатири Якова Андрійовича Мамонтова: „Роскове павутиння“, „Республіка на колесах“ та „Скоропадщина“. Це гострі сатири на міщанство та націоналістичну контрреволюцію.

Для письменницької манери Я. А. Мамонтова характерне — заглиблення психологію образів та проблемність його драматургічної творчості. Пролетаріатом нової сім'ї та моралі присвячені п'єси: „Його власність“, „Княжна Вікторія“, „Архітектор Шалько“.

Одною з останніх робіт покійного була інсценізація видатного твору М. Коцюбинського „Fata Morgana“, що користується заслуженим успіхом нашого глядача.

Поряд з цією інтенсивною творчою роботою, Яків Андрійович Мамонтов був також як вчений-театрознавець та талановитий педагог. Його теоретичні твори в галузі драматургії та розвідки про творчість І. К. Тобілевича й інших українських драматургів належать до кращих робіт; його замітки в створенні історії українського театру — величезні.

Не зважаючи на важкий стан здоров'я Яків Андрійович продовжував працювати до останніх хвилин життя, закінчивши перед смертю нову теоретичну роботу „Теорія й техніка драми“.

Українська література понесла велику втрату. Не стало видатного творця, людини з світлим умом і гарячим серцем.

Вічна ж пам'ять цій невтомній людині, що до останньої хвилини не випускала з рук своєї зброї, працюючи на користь трудящих.

Вічна пам'ять Якову Андрійовичу Мамонтову!

Редакція „Літературного журналу“.

В. о. редактора П. Ходченко
Секретар редакції М. Гільов. Техкерівник С. Білокінь.
Коректор І. Галактіонов.

Центральна Наукова

БІБЛІОТЕКА ХДУ

Інв. №

34496/1

87216

Друкарня ім. М. В. Фрунзе, Харків, пров. Фрунзе, 6. Уповноважений Харк. Облліту Д-8386. Зам. 106. Тир. 5000. 8 друк. арк. Пап. 62×94—38 кг. 4 пап. арк. В 1 пап. арк. 61.256 літ.
Здано в роботу 29-I-40 р. Підписано до друку 10-IV-40 р.